

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A 987,936

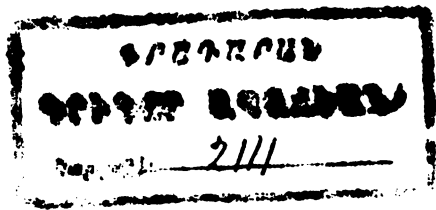
1922

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻՔ

ԵՒ

ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆ

ՀԱՅՔ

Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ
—
1867

Ձ Է Յ Թ Ո Ի Ն Ց Ի Ք

Ե Ի

Հ Ո Ի Ս Ա Ի Ո Ր Չ Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Յ Ք

Ձէյթունցի Դիւթական և անուշ ձայն մըն էր այս , հայոց ընդհանրութեան ականջին , յորմէ թլուատ հայն անգամ , իբր ելեքտրական զօրութենէ մ'սթափած , կը հարկադրուէր մաքառիլ իր բնական ախտին դէմ և արտասանել վերջապէս ան անունը , զոր կոյր զկուրայն և յանզգոյշ սիրելու բնական պարտաւորութիւն մը կզգար : Այս ուժգին' բայց վաղանցիկ սէրն' ըստ ինքեան ուրիշ բան չէր' բայց եթէ անարդիւն ականկալութեանց արգասիք :

Նոյն իսկ ձայնն է դարձեալ , որ այս օրերս կը հնչէ հայուն ականջին . բայց չէ՞ թէ առաջնոյն անուշութեամբն , այլ իբրև ձայն անախորժ , որ ոչ միայն հակառակ ազդեցութիւն կը պատճառէ հայուն , այլև Հայաստանեայց աղէտալի դէպքերուն վրայ յաւելուածոյ մը նշմարանք ևս կուահել կուտայ անոր : Եւ արդարև , զգայուն հայը չը՛ կրնար ուրիշ նըշանակութիւն մի տալ այսպիսի անակնկալ դէպքին :

Զեմք կրնար ըսել թէ կրօնիւ տարբեր հայերն այս ազդեցութենէ զերծ մնացին, ոչ. Ամէն հայ (1), թէ և տարբեր զգացմամբ, կրօնական շանթածիզ որօտման ձայնէ մը յանկարծ սծափելով՝ աչքերնին բացին թէ չէ, տեսան այն դիւթական անուներ կրող զէյթունցի իշխանքը, որ Վատիկանի երերուն գահին առջև ի ծուներ խոնարհած՝ բարոյական ստորկութեան առաջին պաշտօնը կը մատուցանէին:

Ներքին համոզման ծնունդը չէր այս. բայց զէյթունցոց խելքով՝ իրենց անձնական սզատութեան առաջին քայլն էր. և զուցէ Զէյթունի ժողովրդեան վրայ ի պաշտօնէ բռնանալու սկզբնաւորութեան հանդէսը կը համարուէր:

Սոյն միջոցին հայոց լուսաւորչական մասին վերաբերեալ խնդրոց ամենէն մեծն ու կարևորագոյնը, այսինքն Մայր Աթոռոյ Հայրապետական ընտրութիւնը, կատարելապէս լրմընցած էր, և Կ.Պօլսոյ ժողովուրդն իր նորընտիր Հայրապետին գալստեանը միայն կըսպասէր: Ուստի և կրնամք ըսել որ ընդհանրութեան աչքին երևցած խնդիրներուն ամենէն զուարթադէմն ալ այն էր, որուն վերաբերութիւն ունեցող խառնանիւթ և անզտելի մնացորդն ալ Մշի Արգոյ հեղինակին ու նորա Թիֆլիսցի Հ. Հ. Աշևաթիս փարչ անուն թղթակցին ձգուած կը համարուէր, որ կըրցածնուն չափ խնդիրն այլալին, և Հայոց գրականութեան նախատինք բերելու չափ՝ մտքի ազատութիւնը մրօտեն, պատուոյ դպչին, մարդ զրպարտեն ու մինչև դատաստանին օրը խօսին ու խօսին:

Սակայն անդին ուրիշ և բազմաթիւ խնդիրներ դիզուած էին Պատրիարքարանի գլխին, և կարծես թէ անտեսանելի՝

(1) Մեանուայր Հովաթիսը չկարդացող կամ նորա խօսած ժամաբռնանցն ուշ դնել չուզողներուն համար է մեր խօսքը:

բայց զօրաւոր ձեռք մը՝ տարիներէն ի վեր զանոնք բռնած՝ տաղիս անդին և ըստ հաճոյից տատանելով՝ միշտ շիտձ՝ բայց և այնպէս նոյնադիր և անլուծանելի կացութեան մէջ պահել կուզէր զանոնք, և հետեւաբար խնդիրներն այս վիճակին մէջ պահելու հնարքներն աւելի զօրութիւն ունէին անոնց վճիռներըն արգիլելու՝ քան թէ անզօր վարչութեան մը պաղատանքն անոնց որոշումներն ընդունել տալու :

Ծեր ըտածներն հաստատելու համար բազմաթուաց մէջէն՝ ամենէն կարևորագոյները զատելով՝ կը նշանակենք այստեղ, ի՛նչ թէ նոր բան մը ըսելու, այլև ընթերցողաց յիշողութիւնն ամբողջելու մտօք :

Եւ ահաւասիկ անոնց համառօտութիւնը .

Ա. Զարսանճախի խնդիրն, որ չորս տարիէն ի վեր չար ու չար մնացած . երևի թէ քաթի քանճախ երբէք եղած կամ ըլլալու միտք ալ չունի :

Բ. Աղթամարայ կաթողիկոսութեան խնդիրն . որ նախորդ Գաթողիկոսին սպանուելէն հազար անգամ առաւել ինքզինքն սպանել տուաւ միամտաբար . և որ դեռ բարոյապէս պիտի սպանուի՝ փառասէր (և եպիսկոպոսութենէ յառաջ կաթողիկոսութեան խիստ փափաքող) Վարդապետի մը թելադրութեամբ, մինչև որ նա ինքն Խաչատուրին աթոռը բազմի :

Գ. Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան խնդիրն . որ նոյն իսկ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան խնդրոյն հետևութիւնն է . և որ Աղթամարայ աթոռին ցանկացող նոյն Վարդապետին թելադրութեանը շնորհիւ՝ չորւոյ պատիւն անգամ Նիկողայոսին տալու կը զլանայ, այն մասը, որ իր Եկեղեցւոյն դաւանութիւնը մենէ բիւր անգամ աւելիլաւ ճանաչել կը կարծէ և պաշտպանել կուզէ :

Դ. Լրագիրներուն Խմբագրաց կողմանէ առ Վարչութիւն

ուղղուած խնդրագրոյն խնդիրը . որ ազդարարութեան մանաւանդ՝ քան թէ աղերսի նշանակութիւն կը պարունակէ . և որ աւելի սարսափ ու շփոթութիւն կը պատճառէ Պատրիարքարանին՝ քան անդորրութիւն:

Ե. Լուսաւորչեան անուն ընկերութեան խնդիրն . որ հայոց Եկեղեցին բարեկարգելու համար (1) նախնական դրութեան պիտի դիմէ եղեր, և հետևաբար իրեն ազգային Եկեղեցիէն դուրս չելնելու պայմանաւ (2) անկլիականաց կրօնակից պիտի հարմարուի եղեր: Այս խնդիրն ալ ըստ ինքեան շլակն կ'երևի մեզ, որ առաւել աղքատութենէ կամ պաշտպանութեան կարօտութենէ՝ քան բարեսէր սկզբունքէ ծագած կը համարիմք զայն. և եթէ կրօնամուկ սկզբունքաւունի, հիմակու ընէ կըսեմք, որ առաւել նախատինք՝ քան բարօրութիւն պիտի մատակարարէ՝ թէ Մայր կրօնին և թէ Ազգին:

2. Երևի թէ այսչափ մեղացս վրայ՝ վեցերորդ մի ևս էր պակաս, որ այս ալ քանի մ'օրէն ի վեր յերևան ելաւ. այն է, վերի մէկ անկիւնը սև ու վարը ճերմակ, երկայնաձև (չեմ գիտեր ինչ ինչ կղերական խնդիր պարունակող) ահագին

(1) Բարեկարգութիւն սիրողը պէտք է նախ ժողովուրդը բարեկարգէ, եւ ժողովուրդով եկեղեցականները, եւ այս երկուքով՝ Եկեղեցին բարեկարգեալ կը գտնէ եւ ոչ թէ նոր բարեկարգութեան կարօս: Բարեկարգութիւնը եկեղեցիէն սկսիլն ու ջանը դուռը ջանիսին վրայէն բանալը՝ մի եւ նոյն նշանակութիւնն ունին:

(2) Յիշուի խոստացած են երեկուան Պապականք եւ այս առուր Երիցականք. եւ հիմայ նոյնը կը կրկնեն վաղուան Եպիսկոպոսականք: Այդ բանին (այսինքն հայոց Եկեղեցիէն չզատուելու խօստմունքին) ոչ միայն չենք հաւատար, այլ եւ կը պնդենք՝ թէ խոստացողներուն պէս հաւատացողներն ալ չարաչար խաբուած են յայդմ մասին: Ուստի այս օրու ընէ իմաց կու տանք այդ ընկերութեան, եւ կըսենք, թէ այդ տեսակ չեմ գտնուիր ըսելն ու արհաւիր ըսելը՝ մի եւ նոյն նշանակութիւնը կը պարունակեն:

Թուղթ մը, որ ամէն թաղի մէջ ներկայանալու և քաղաքացի (սխրօսյին) եմ ըսողէն ստորագրուելու սահմանուած էր :

Եւ այլ սոցա նման ուրիշ խնդիրներ .

Այս վիճակին մէջ վերոյիշեալ զէյթունցի իշխանաց կրօնափոխութեան լուրն ալ յանկարծ տարածուեցաւ, որ եօթերորդ թուանշանաւ՝ խնդրոց առաջին կարգն անցնելով՝ կարծես թէ հայերը շանժահարեց :

Ժողովուրդն այս հանգամանքէն դժգոհ և սաստիկ խռոված՝ թէ և չուզեց անտարբեր կենալ այս վերջնոյն, բայց և այնպէս, բուն իսկ արժանաւորութենէն աւելի ծանրութիւն մը չտալու համար խնդրոյն, իր ուժին հետ կշռել չուզեց, բայց և այնպէս, առաւել ևս վտանգաւոր համարեց զայն՝ քան որ էրն իսկապէս : Ուստի և սկսաւ այնպիսի մեկնութիւններ տալ ու վճիռներ կտրել, որ կրնամք ըսել թէ անկարելի կը թուի մեզ համառօտիւ նկարագրել աստ :

Չէյթունցուց այս կրօնափոխական խնդիրը, թէ և ըստ ինքեան կրօնական չէր, բայց մաս մը հայեր այս ալ կրօնակաւնի կարգն անցնելով՝ վերոյիշեալ վեց խնդրոց հետ խառնեցին և սկսան այնչափ շփոթ և այնչափ խառն ձայներ հանել, որ Պատրիարքէն բռնէ մինչև ժողովականաց վերջին անդամը շուարեցան, և հազիւ հազ ինքզինքնին անձեռնհաս համարելով՝ ամէն խնդիր (ապագային չըսելու համար) վերնագոյն իշխանութեան մը որոշման ձգեցին. և ժողովրդեան այս մասին աններդաշնակաւոր (cacophonie) ձայնէն և անկէց առաջ եկած զլխի խժխժութեն պահ մը ազատեցան :

Անկողմնասէր անձ մը, կամ լաւ ևս ըսելով՝ անտարբեր աչք մը՝ ո՛ր որ կատարելութիւն կամ պակասութիւն կը տեսնայ՝ դաստիարակութեան արգասիքն ալ միատեղ կը նշմարէ : Չենք ուզեր ԾԼԻ խաբէր համար ճշմարտութիւն մ'սքողել, և

կրսենք բացարձակապէս՝ թէ հայերս անուամբ եւեթ Տիրացու
ենք, և ներդաշնակութիւն չունենալու համար՝ կրնամք լսել՝
թէ անոր մէջ ալ խակ ու պակասաւոր կը գտնուինք :

Մեր պակասութիւնները յիշելու թէև միտք մը չունինք,
բայց անոնց ամենէն վնասակարն ալ չենք ուզեր սքողել, զոր
մեր ամէն տառապանաց դարաւոր աղբիւրը համարած ենք :

Ազգ մը, որ իշխանութիւն (autorité) կուզէ՝ միանգամայն
իշխանութեան դէմ կը յարձակի, կը բողոքէ (1) և չարաչար
կը նախատէ զայն . այն Ազգը, կրսենք, ստրկութենէ ուրիշ
ապագայ չունի (2) : Որովհետև այսպիսի ընթացքով՝ ամէն
անհատ՝ ամէն մէկ անհատին դէմ կը մաքառի և ամէն մէկ
անհատ՝ ամէն մէկ անհատէն կը ճնշուի և կը տրտնչայ . մէկ
խօսքով, ամէն անհատ՝ ամբողջ ազգին կամ ամենեւն, և ամ-
բողջ ազգը կամ ամենը ամէն անհատին դէմ փոխադարձա-
բար կը զօտին, և ասոր կրսեն խառնափնդորութիւն (chaos)
կամ թո՞ր և բո՞ր վիճակ :

Այս դրութեամբ երբոր Ընդհանրական և Վեհափառ անուն
կրող Հայրապետը կը սժգոհի Սինոդներէն, Կաթողիկոսներէն,
Պատրիարքներէն և ընդհանուր ժողովրդէն : Երբոր Պատրի-
արքը կը սժգոհի Իշխաններէն, Ժողովներէն, Եպիսկոպոսնե-
րէն, Առաջնորդներէն Թաղականներէն և Ժողովրդէն : Նոյնպէս

(1) Եղև Աւարայրին, մեր դիտողութեանց դէմ գրած յօդուածին մէջ ընդ-
հանուր ժողովոյն իշխանութիւնը կը պաշտպանէր . իսկ յետոյ նոյն իսկ իշ-
խանութեան օրինաւոր քուէին (Կաթողիկոսական ընտրութեան) դէմ չարա-
չար եւ անիծիւք բողոքեց : Տես Եղև 6⁰ Թուոյն յաւելուածը (1866 Օգոս. 10) :

(2) Մեծնուայր Հովհաննէս մէջ այս նիւթիս վրայ բնական եւ իմաստելից
յօդուած մի կայ, որ խիստ աղել կը բացատրէ՝ թէ ինչպէս՝ պէտք է իշխանու-
թիւնները յարգել . եւ թէ այժմեան ասենի պահանջմանց համեմատ վարուե-
լու համար ինչ՞ ընթացք պէտք է ընել : Տես Մեծնուայր Հովհաննէս Թիւ 678 .

և Ժողովուրդը երբոր կը տոգորի Հայրապետէն, Սինթղներէն, Պատրիարքներէն, Իշխաններէն, Թաղականներէն և այլն, և այլն. վերջապէս իրեն ամէն մէկ անհատէն; և տեղական Կառավարութիւնն ալ ամբողջ Ազգէն. բնական է որ ամէն բան խանգարման մէջ իյնայ և Ազգն անիշխանութեան տակ մնալով՝ իր գլխուն ճարը տեսնելու դիտաւորութեամբ՝ իյնայ աշխարհիս հոսանքին մէջ, որ ուզած տեղը տանի զինքը:

Ազգի մը նիւթական և բարոյական անիշխանութեան ատեն՝ մէկ երկուքն ինքզինքնին կ'օծեն, այսօր Զէյթունցին կանթոլիկ կըլլայ, հետեւեալ օր՝ Հաճընցին, միւս օր՝ Ալպոթանցին, ուրիշ օր մը՝ Պիթլիսցին, Էրզինկեանցին, Պահլէճիկցին և այլք:

Ուրիշ տեղացի մը երիցական կըլլայ և ուրիշ մը եպիսկոպոսական, բարեկարգական և այլայլական: Այս դրութեամբ՝ կրնայ ըլլալ, որ քիչ ատենէն այս Ազգին մէջ գտնուին նաև անաստուածեանք, կիսաստուածեանք, միաստուածեանք, քառաստուածեանք, բիւրաստուածեանք, անարատիներեանք, անկրօն հաւատացեալք, և վերջապէս աշխարհիս և երեւակայութեանց մէջ գտնուած ամէն տեսակ անդանդաւորք ու խառնակրօնականք, և կրնայ ըլլալ կըսենք, որ ասոնց ամէնն ալ իրենց կրօնքն ի պաշտօնէ դաւանին Ասոնց բոլորն անջուշտ անիշխանութեան բարձի տակէն ելած՝ բնական հետևութիւններ են. և զարմանալու բաներ չեն:

Ստուգիւ, եթէ տարօրինակ Ազգ մը կայ աշխարհիս վրայ, որ իր մասնաւոր յատկութեամբն ուրիշ Ազգաց հազիւ հազ կը նմանի, անիկայ մեք, Հայերս, պէտք է ըլլամք:

Եւ ահաւասիկ ինչիւ համար.

Մեր Հայոցս համար իշխանութիւն չը կրնար ըլլալ, որովհետև իշխանը մենք ենք, և իմ կարծիքս այն է, որ եթէ թագ մը առաջարկուի սոգգին՝ ամէն հայ իր գլուխն անոր տակը

պիտի դնէ, և հետևաբար Հայաստանի թագաւորներն առանց փոխարքայի պիտի մնան Եւ որովհետև մեր Ազգային ամենէն Գերագոյն իշխանութիւնը Կաթողիկոսութիւնն է, զարմանալու չէ, երբոր ամէն հայ ինքզինքը կաթողիկոս համարի և նոյն պաշտօնին վերաբերեալ ամէն գործ ու զաղտնիք իմանալ ուզէ: Այս ըսել է ամէն ազգային իշխանութեանց վերայ իշխան կանգնիլ և ամէն խնդրոց տիրել: Այս խնդիրը կ'ընդունք առայժմ, և քանի մը խօսքէն յետոյ դարձեալ կը շարունակեմք:

Մտքերնիս ազնուապետութիւն (aristocratie) քարոզել չէ և չեմք ուզեր առանց բացատրութեան ձգել այս խնդիրը:

Աշխարհիս վրայի՛ թէ միապետական ըլլայ, թէ սահմանադրական, թէ հանրապետական և թէ կարմրական՝ ամենէն լուսաւորեալ, բարեկիրթ և ազնիւ ազգն ան է, որ իրեն իրաւունքը գիտէ ճանաչել, օրէնքը գիտէ պահել և անոնց վրայ հսկել. գիտէ, այսինքն և մէկ խօսքով, իշխանութիւնը (autorité) յարգել և անոր հնազանդիլ: Այս սկզբունքով ազգ մը ոչ կը բռնանայ և ոչ կը ստրկանայ:

Օրէնքն ըստ ինքեան բան մը չեն, բայց երբոր դու կը շիշինես այն օրէնքը՝ դու ինքդ պէտք է հնազանդիս անոնց, ապա թէ ոչ՝ քու շինած օրէնքովդ դու զքեզ կը դատապարտես, որ քո թրով զքեզ սպանելէն չը տարբերիր:

Սպարտացին, որ հին աշխարհին ամենէն ազատ, ինքնիշխան և ամենէն զօրաւոր ժողովուրդն էր, ոչ միայն օրինաց հնազանդիլն իրեն սկզբունք ընդունած էր, այլ կարծես թէ իր զօրութեան սնունդն օրէնքէն կառնուր, և հլութիւնն ու օրինապահութիւնն անյնչափ արմատացած էր այս ժողովրդեան մէջ, որ իր թագաւորներն անգամ պարծանք կը համարէին ուսիլ թէ՛ ի Սպարտա հօր եւ Օրէնք քան զԹագաւորս: Եւ այս-

պէս՝ չէ թէ ժողովուրդը օրէնքին, այլ օրէնքը ժողովրդեաս կը տիրէին: Սպարտացիք հնագանդիոյ բայը հրամայեցին մայրը կը համարէին. անոր համար, որ առաջինն առ երկրորդն կատաշնորդէ, հետևաբար հնագանդողն ու հրամայողն օրինաց շնորհքը և իրենց ազատութիւնը հաւասարապէս կը վայելէին: Այժմեայ ժողովրդոց մէջ՝ շատերը (չեմք կարծեր թէ հայերն ալ ասոնց կարգէն ըլլան) նոր սպարտացի կը համարուին, ուստի ալ հարկ չմնար ուրիշ օրինակներ բերելու:

Երբոր ժողովուրդ մը իր օրինաց կը հնագանդի՝ միանգամայն ինքզինքը կը պատուէ, իր իշխանութիւնն ու ազատութիւնը կը պաշտպանէ: Աշխարհիս վրայի ամենէն զօրաւոր իշխանն ալ գիտէ, որ ի շնորհս օրինաց կ'իշխէ, և այն օրէնքն ու իշխանութեան զօրութիւնը ժողովրդեան արդար կամաց և անոր պաշտպանողական ուժին արգասիքն են: Շնորհիւն Աստուծոյ իշխողն անգամ այս ստորոգութեան տակ է, վասն զի անոր զօրութեան աղբիւրը ժողովուրդն է, որովհետև այն զօրութիւնն ալ ժողովրդէն ելած է (emané), բանի որ բազմաց ձայնն Աստուծոյ ձայնը կը համարուի: Այն ժողովուրդը՝ որ վիճա, զիբօ, հնուռա, կամ կեցցե՛ կը գոչէ իր իշխանութեան, ակնածական համոզմամբ և անպատիր ձայնիւ, նշանակել կուզէ՝ թէ ինք իրեն օրինացը զօրութիւն մատակարարող աղբիւրն է. զօրութիւն մը՝ որ իշխանութիւնն ձևացած, զինքը կը պաշտպանէ: Եւ նոյն, որ հակառակ ձայն հանել կուզէ, կը պահանջուի, որ իրմէ բղխելին աւելի անուշ և աւելի կենսատու լինի: Իսկ եթէ բղխածը լեղուըցնելու կամ աղբիւրը բոլորովին ցամքեցնելու մտօք կը մտմուայ. այնպիսոյն համար ոչ միայն մարդկային սեղանի վրայ սնունդ, այլ երկրագնտիս վրայ գերեզմանն անգամ չկայ: Այս նիւթին վրայ այսչափաբաւ համարելով՝ կը դառնամք մեր խնդրոյն:

Վերն ըսինք Յէ հայերն ինքզինքնին իշխան կամ կաթողիկոս համարելով՝ ամէն խնդրոց տիրել կուզեն : Ասիկայ գէշ յատկութիւն մը չէր , վերոգրեալ բացատրութեանս նկատմամբ , եթէ հայերն ալ (հին սպարտացեոց և նոր սպարտացի համարուող ազգաց պէս) անյն սկզբունքն ու անյն առաքինութիւնն ունենային : Բայց ուր են հայք և ուր այլք :

Եւ ուր է այն իշխանութիւնը , պիտի հարցնէ մէկը մեզի :
Կը պատասխանենք .

Աշխարհիս սկիզբէն երկու իշխանութիւն կային և պիտի կենան մինչև ի կատարած աշխարհի : Այս իշխանութեանց մին կրօնական է և միւսը բաղաբական . այսինքն , մին բարոյական և միւսը բնական :

Ճայերը բնական իշխանութիւն չունին , և ունեցածնին միայն բարոյականն է , և եթէ բարոյականը բնականէն ազնիւ կը համարուի , հայոց ունեցածն ալ անյդ է (1) , որուն համար իր ազնուութեանը վայելուչ սէր , յարգանք , պատիւ , պատկառանք և օրինաւոր հսկողութիւն կը պահանջուի : Ուստի մեր ալ մեր կողմանէ անյ կը հարցնենք ,

Եւ ուր է այդ ժողովուրդը :

Եթէ կան այնպիսի ներանձն հայեր , որ ինքզինքնին լրօնութեան նուիրելով Ազգին վիճակին վրայ միանգամայն կը մտածեն ու կը խոկան , այնպիսեաց խօսք չունիմք . բայց շատերէն (իշխան և ժողովուրդ , փոխադարձաբար) անարգանք , թշնամանք և նախատինք կը կրէ այս Բարոյական իշխա-

(1) Մեր նկատմամբ միայն եկեղեցական իշխանութեան համար չէ , այլ Կաթողիկոսականին ու Պատրիարքականին հետ՝ զարչականին համար ալ , որ մինչև Թաղականին կը հասնի . եւ որ ասոնց ամենքը՝ առաքինական եւ անձնանուիրական իշխանութիւններ կը համարիմք :

նութիւնն և անոյ Ազգին ամբողջութիւնն անխշխանութեան մէջ
կը գտնուի: Մենք միայն սա կըսեմք, թէ երկու իշխանու-
թեանց ազնուագոյնին յարգը չճանաչող ազգը՝ միւտին մէջ ռաբ
դնելու տեղի չունի. և իր կրած ճակատագիրն ուրիշ բան չէ՝
բայց եթէ արժանաւոր հատուցումն իր օրինադանց ընթացիցը,
և ասկէ կը հետևցնեմք թէ հայերն իրենց ճամբէն իրրէք ջգած
չեն, որովհետև չեն ուզած ո՛չ գիտցածներն մտանալ և ո՛չ չը
գիտցածներն ուսանիլ:

Բայց ինչ ընթացք է այս. և ո՛ր կը տանի զմեզ,.....

Տեսնենք Միլն Թիֆլիսցի Թղթակիցը, թէ ինչ ճամբայ ցոյց
կուտայ և ինչ տեսակ իշխանութիւն վարել կուզէ մեր վրայ:
Մտիկ ըբէ, «Երբ սա գայ (Գէորգ նորընտիք Ս. Կաթողիկոսը)
էջմիածին եթէ Այլագովսկուն չի ձեռնադրել եպիսկոպոս և
Սարգսին (Զալալեան) առաջ չի քաշել էն ժամա-
նակը սորա վրայ ժողովուրդի ունեցած վաս կարծիք կը վե-
րանայ, և այն (1) »

Այս գրողն ինքն իրեն ճշմարիտ վարդ անունը կուտայ
Բայց ինչ ըսել է այս. Միթէ Կաթողիկոսի լաւութիւնը կամ
գէշութիւնը այդ պայմանէն կախումն ունի, կամ թէ այդ եր-
կու անձինք կաթողիկոսական փորձաքանր են, և կամ, աղեկ
Կաթողիկոս մը այդ անձանց մին եպիսկոպոս ձեռնադրելով և
միւսն առաջ քաշելով պիտի վասաննայ: Այդ ինչ ամենախեղճ
տրամաբանութիւն է, և ինչ կակազոտ Դէմոսթենէսութիւն....
Այսպէս կը տրամաբանէ նաեւ Միլն. իր Զ. Է. Ը. և Ժ.
Թիւերուն՝ մանաւանդ այս վերջնոյն մէջ: Բայց ինչ կրնաս
ըսել, Միլն ու իր Թղթակիցն այնպիսի հայեր են, որ աղօթա-

(1) Տես Միլն Աւարայրի. էջ 525.

տաւորիս , ուր , և ուր կողմ պիտի երթաս ... Չեմ գիտեր ...

Քանի որ խնդիրն այս նիւթերուն վրայ է , մենք ևս անիշխանութեան ազդեցութեանը տակ պիտի իյնանք , և հետևաբար՝ պիտի պարտաւորիմք ամենէն տրտնջալ և զամենքը դժգոհ ընել : Եւ որովհետև առարկանիս զէթունցւոց խնդիրն է , փոքր ինչ մաղենք զայն ու տեսնենք թէ ինչ ինչ յերևան կ'ելնէ :

Ենթադրենք թէ զէթունցւոց վրայ տեղեկութիւն չունիմք և այնպէս համարենք թէ չեմք գիտեր , ինչո՞ւ զարկին , ինչո՞ւ զարնուեցան , և յետոյ իշխանաց երկուքն ինչո՞ւ Պօլիս եկան , վերադարձան իրենց երկիրն ու ապա չորսը միատեղ Պօլիս հասան , բանտին մէջ հիւանդացան , անկէ ելան Պատրիարքարան դարձան ու հոն մնացին ու մնացին : Ինչ՞ էր սոցա խնդիրը , և ինչո՞ւ համար յուսահատեցան այս մարդիկն ու կրօնափոխութեան ապաւինեցան : Ժողովրդեան քիչ խօսող մասն այս կը հարցնէ , և ոչ ոք չկրնար տեղեկութիւն տալ անոր : Բայց երևի թէ Պատրիարքարանն ալ Ազիզ փաշայի առ Բ. Դուռն հաղորդածէն աւելի տեղեկութիւն չունի այդ մարդոց գործերուն վրայ , և այս է զարմանալին :

Մեր բուն նպատակը , որ իշխանութիւնը պաշտպանելով՝ անիշխանութիւնը դատապարտել է , չենք կրնար այս Ազգային (ինչպէս վերն ալ բացատրած ենք) լոկ բարոյական Իշխանութիւնը զոհել ոչ կառավարուող և ոչ կառավարող մասին : Այսինքն , ինչպէս Ժողովրդեան առ Վարչութիւն՝ նոյնպէս Վարչութեան առ Ժողովուրդն ունեցած պարտազանցութիւնները՝ ոչ միայն ապօրինաւոր կը համարիմք , այլ և կը դատապարտեմք զանոնք փոխադարձաբար , իբրև զսկզբնապատճառս անիշխանութեան :

Այս սկզբանց վրայ յենլով՝ չեմք կրնար Վարչութեան անհողութիւնը , կամ պակասութիւնը և կամ անգիտութիւնը չը

դատաւարութիւն յայսմ մասին: Եւ ասոնց վրայօք բացատրուածիննիս կուտամք, թէ ինչիւ համար .

Արհեստներու և գիտութիւններու մէջ՝ մարդոց ունեցած տեղեկութիւնն երեք ստորագումեան կը բաժնուի: Առաջինն է (որ և իցէ արհեստի և գիտութեան համար կըսենք) գիտնալ . Երկրորդը՝ պակասաւոր գիտնալ . Երրորդը՝ չգիտնալ: Առհասարակ մը կամ գիտութիւն մը լնալ գիտցող և ի գործ չընողին՝ Անհոգ անունը կուտամք ու կանցնիմք: Քայքայն, որ չկրնար գոհացնել իրեն հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունեցող անձ ձինքն իր գործով, այն տեսակ արհեստաւորին կամ գիտնականին Պակասաւոր անունը կուտամք: Իսկ այս ինչ արհեստին կամ գիտութեան տեղեկութիւն չունեցող անձ մը, երբոր երևան կիշնէ ու չի գիտցած բանին մէջ կը մտնէ՝ աշխարհի մտադր, կըսենք, այն անձին կը նմանի, որ կերծայ առաջն և կամ գործարանին մէջ մտնելով՝ իր չտեսած և անոնց վրայօք բնա մը չը բուսնիս և իւրեքուն կամ թէ մերենասեբուն վրայ ձեռք կը դնէ, և իտելքին փչած կերպիւ զանոնք վարելու հարմար՝ սակն բան կը կտորէ՝ կը թափէ և վերջապէս գործարանը տակն ու վրայ կը ընէ. աշխարհուայն ալ Անգե անունը կուտամք:

Բնչպէս սակն բան, կատարութիւնն ալ իր արհեստն ու գիտութիւնն ունի. ուստի և Վարչութեան անդամներէն այս սրմանար կը պահանջուի: Անգետ (incompetent) մէջ բընտարանար ցանաւոր չէ Վարչութեան մը մէջ, եթէ բնաբանն ու բնաբանի իրենց արմնասները բազմանան. սորա թէ էջ, ինչպէս կըստ Վարչութեան ցասարանը խախտուի նախար՝ նոյնպէս կըրոյ Վարչութիւնն ալ չարացն նախար:

Եւ սրմանն անարմաններուն մէջ զէջնանցոյ ինչպէն է. սորա մէջ բնանք մը բնութիւնք և անանք թէ փոքր-

Յեան անդամները որ ստորոգումեան կարգը կը գտնուին կառավարական արհեստին մէջ :

Եթէ ըսենք՝ թէ զէյթունցւոց հին յանցանաց համար չորս իշխաններն այս տեղ բերուեցան, ատով Կառավարութիւնը զրպարտած կը համարուիմք . որ մեք, մեր բաժնին համար, ամենեւին չեմք կրնար ընդունիլ : Եւ որովհետեւ ատոր քննութիւնը Կառավարութիւնն ըրաւ այն ատենին, և տեսաւ որ զէյթունցիները զրգուող եղելութիւնքն առաւել պատճառներ տուած էին երկկողմնակի կոտորածին՝ քան զէյթունցիք եղելութեանց, ամենայն արդարութեամբ խնդիրը լուծեց . և միմիայն կոտորածի պատճառներն երկկողմնակի յանցանք համարելով՝ պատիժներն ու շնորհքներն անոնց չը զլացաւ :

Կառավարութիւնն ասով ալ չգոհացաւ, այլ ժողովուրդն առաւել ևս խնայելու և անոնց խնդիրքն աւելի մօտէն քննելու դիտաւորութեամբ, երեք պատուաւոր անձինք (ինչպէս որ ամենքը զիտեն) ուղարկեց Կիլիկիոյ կողմերն, իբրև քննիչ(1), որ այդպիսի խնդիրները լաւ քննելու կարողութիւն ունեցող անձինք էին : Սոքա վերադարձան շատոնց ի վեր, և յայտնի է որ այդ հին խնդիրն ալ լիովին կատարուած կը սեպուի : Ուստի ասկէ ևս կրնամք մակաբերել՝ թէ զէյթունցիք հին խնդրոյն համար բանտարգուած չեն. և մեք ալ ասկէ աւելին ոչ կրնամք գիտնալ և ոչ կրնամք խօսիլ : Իսկ եթէ մեր կարծածին հակառակն ելնէ խնդիրն, այն ատեն, ատի Դրանը գիտնալիք բանն է, ըսելով կանցնիմք . քանզի ատոր ոչ մեք կրնամք խառնուիլ և ոչ յայդմ մասի անձեռնհաս Վարչութիւնը :

(1) Սոքա մին Տաճիկ, իսկ երկուքն Հայագոյ էին՝ եւ այս երկոցունց մին՝ Սարգիս Էֆէնսի Աղապէկեան՝ Էջմիածնական Հայոց, եւ միւսն՝ Տօթէօռ Տափուս Էֆէնսին՝ Հռոմէական Հայոց կողմանէ իրկուած էին :

Բայց համարելով միշտ՝ թէ հին խնդիրը շատոնց լրմնացած է, կ'ենթադրենք որ զէյթունցւոց նոր խնդրոյն մէջ՝ Ազգային վարչութիւնն ալ իրեն վերաբերեալներն ունի, և կրնայ հարկեցած ատենին միջնորդ կանգնիլ Դրան ու զէյթունցւոց մէջ։ Ինչ՞ ըրաւ Վարչութիւնը, երբոր զէյթունցիք իրենց երկրէն, իբրև բռնաւոր և ժողովուրդը կեղեքող անձինք (1), ի Կ. Պօլիս բերուեցան, և իրենց օրինաւոր պատիժը կրելու համար՝ մահապարտ անձանց գրեթէ քթերուն տակը բանտարգուեցան. և ի վերջոյ՝ երբոր բանտէն դուրս ելած՝ ու ժամանակէն ի վեր կըսպասէին. ինչ նամբայ, կամ ինչ միջոց բռնեց Վարչութիւնն այս փափուկ խնդիրը մաղելու համար :

Ձենք ըսէր թէ Կառավարութեան օրինաւոր պատիժն արգիլել ուզէ Վարչութիւնը, քնն լիցի. բայց երբոր բանտարգեալներն՝ իրենց յանցանքը չգիտնալ ձևացնելով՝ կը բողոքեն ու դատաստան կը խնդրեն, այն առեւն խնդիրը Վարչութեան վերաբերութիւն կունենայ. և կը պարտաւորի (Կառավարութեան սկզբանցն համեմատ) քննել զայն, գոնէ իմանալու համար, թէ Ազգային կամ Կրօնական խնդիր մը կ'սյատոք մէջ։ Եւ որովհետեւ, նոյն իսկ ժամանակին, մէկն ալ ելած, ինք իր գլխուն կամ տեղւոյն ժողովրդեան Թախանձանօք, Կիլիկիոյ կաթողիկոս օծուած էր, և այս խնդիրն ալ լոկ կրօնական ըլլալուն ու կողմէն չեմ ուզեր ըսողներ գտնուելնուն համար՝

(1) Լսած ենք, թէ Ձէյթունի քնակիչք՝ այս ամբաստանութիւնը հաստատեն, իրենց առ Բ. Դուռն ուղղած մահաւորապէս բազմաթիւ սօրազրութեամբ։ Նոյալիսի մահաւորապէս մը ուղղուած է կ'ըսեն՝ առ Պատրարքարան, նոյն իսկ սօրազրութիւններով. բայց Բ. Դրան եկածին հակառակը։ Հայոց մահաւորները միշտ ասանկ են, եւ երեւի թէ մշնջնաւոր մօտ է Հայոց մէջ։ Ձէյթունցի իշխանաց (առ Մեծմուսաբ Հափասիա) գրած նամակներն ալ այս մօտայէն էին, այսինքն, սասան—հրեշտակ, Վարդան—Վասակ, կամ սեւ—մերմակ ենք, ըսելով՝ քանիցս անգամ գրեցին :

Վարչութեան քննութեանը կը կարօտէր, յայտնի է որ այս երկու խնդրոց համար՝ քեչեկրաճեն աւելի կարճ ճամբան՝ Կիլիկիոյ կողմը քահանայ կամ աշխարհական քննիչներ հանելն էր : Բայց ըսենք թէ դրամի կամ մարդու պակասութիւնքն արգելք եղան այդ միջոցին . իսկ այստեղ Աղապէկեան Սարգիս Էֆէնտին կար, որ՝ թէ Կառավարութեան և թէ Ազգին կողմանէ՝ մասնաւորապէս քննիչ զացած էր այն կողմերը . և կ'երևակայեմք որ Պատրիարքարանէն խիստ աւելի և մանրամասն տեղեկութիւն ունէր և կրնար ունենալ, թէ այդ երկրի բնակչաց կացութեանը, թէ անոնց անցեալ և ներկայ խնդրոց աղբիւրներուն և թէ Քաւառի փաշային ու իշխանաց մէջ ծագած վէճի պատճառներուն վրայ :

Սարգիս Էֆէնտին, որ իրեն Երեսփոխանութեամբը ծանօթ էր Վարչութեան, կարծեմք թէ խնդրոց վրայօք իրեն ունեցած գիտութեամբն ալ խիստ կարևոր անձ մըն էր, մանաւանդ անոր համար՝ որ Վարչութեան երեք ամիս մտիկ ըրած և չը հասկցածը՝ մէկ աւուր մէջ հասկըցնելու բնական կարողութիւն ունէր : Կանչեց այդ անձը, և հարցոց . դարձան կամ լոյս փնտռեց Սարգիս Էֆէնտիէն, և կամ անոր մէկը ղրկեց բան մը հարցընելու, գոնէ ժողովրդեան լեզուէն կամ բամբասանքէն ազատելու համար... Չեմք գիտեր . բայց և այնպէս, չեմք ալ կարծեր . վասն զի եթէ Վարչութիւնն Սարգիս Էֆէնտիին քիթ փշրել ուզեր, անշուշտ խնդիրներն ուրիշ ձև կառնուին, հետևաբար՝ Կառավարութիւնն ալ լաւագոյն բացատրութիւններ մտիկ ընելով՝ խնդրոյն կը թափանցէր և ըստ այնմ կը վճռէր զայն, և այս կրօնափոխական զայթակղութիւնը կ'արգիլուէր :

Եթէ ստուգիւ կառավարելն ալ արհեստ մըն է, հաւատալու է, որ Վարչութեան անդամներն, երբոր այս խնդրոյն մէջ

այսպէս կը վարուին, ուրիշ գործեր քննելու ալ հարկ չըմնար :
Ուստի, կամ անհոգութեամբ կամ պակասատրութեամբ և կամ
անգիտութեամբ ինքզինքնին կը դատապարտեն. և ասով՝ անիշ-
խանականութեան սկզբնապատճառք կը համարուին, իրենց
պաշտօնը նոյն իսկ ընդունած օրերնուն ի վեր . և այս ստորո-
գութեան կ'ենթարկուի նաև զիրենք ընտրող մասը : Այս երեք
ստորոգութենէ խոյս տալն՝ անհնար կերևի մեզ, և կարծիքնիս
այն է , թէ այսպիսի անիշխան դրութեան մէջ, ընտրողք և
ընտրեալք , ոչ միայն Ազգ , այլ և տասն ոչխար անգամ
հովուելու կարողութիւն չեն կրնար ունենալ :

Իսկ թէ մինչև որ աստիճան չարաշշուկ և բօթալից հետևու-
թիւններ կը պարունակէ այս դժնդակ և անիշխանական կացու-
թիւնն իր մէջ, հայոց Լուսաւորչական մասի ապագային հա-
մար, ընթերցողը կրնայ գուշակել :

Մեր իմացածին նայելով՝ զէյթունցւոց խնդիրներու մէկ
քանին գանձին, և մէկ քանին քաղաքականին կը վերաբերին :

Եւ ահաւասիկ անոնց ցանկը .

- Ա. Պէսեղի աւփէրիյէ անուն (զինուորականութեան փոխարի-
նութիւն) տուրքի խնդիրն . որմէ գանձը տարեկան կը
պահանջէ եղեր , 100,000 դուրուշ .
- Բ. Աղնամ անուն (իրենց այծերուն) տրոց խնդիրն . նոյնպէս
տարեկանին համար կը պահանջուի եղեր , 50,000 դրշ .
- Գ. Տէրունական տուրքի խնդիրն . որ շատոնց ի վեր չեն վճա-
րած եղեր . տարեկանը 25,000 դրշ .
- Դ. Զէյթունցի ժողովրդեան տեղափոխութեան խնդիրն . որ
կառավարութիւնը գաղթելին կուզէ եղեր .
- Ե. Զորս իշխանի գերդաստանաց վերադարձի խնդիրն . որք
այժմ ի Մարաշ կը գտնուին եղեր .

2. Զէյթունի մէջ հայ միտքի (քաղաքապետի) խնդիրն , որ գէյթունցիք Վառապարուծենէ կը խնդրեն եղեր .
- է. Վերջապէս այս, (երբեմն Վարդան և երբեմն Վասակ անուն առնող) իշխանաց դէպ ի Զէյթուն վերադառնալու խնդիրն .

Ինչպէս կը տեսնուի, ասոնց և ոչ մէկը կրօնական երևոյթ ունի. հետևաբար Պատրիարքի մը կրօնական պաշտօնին հետ ամենևին յարաբերութիւն չունին: Սակայն, իբր ազգայնոց խնդիրք, միջնորդութեան մը կը կարօտին, Վասնորոյ, (քանի որ մեր բարոյական Իշխանութիւնն իր բնական երկու (1) ճիւղերը չէ կրցած իրօք ունենալ, այս ազգային միջնորդութեան պաշտօնն ալ կը մնայ դարձեալ՝ Պատրիարքի կամ Պատրիարքաց: Եւ որովհետև այս ներկայ դրութիւնը համազգային Պատրիարքարանաց ալ իրաւունք կը մատակարարէ. միջնորդութիւնն ալ անշուշտ ուժերին ձեռքը կանցնի, որ իր կրօնական կորկոտն աղալու համար՝ ուզածին չափ կը միջնորդէ: Զէյթունցին ալ սակարկութիւնը լըմնցնելէն յետոյ՝ իր կրօնական չորս առագաստը կը բանայ քաղաքական հովին դէմ, ու հողմաղօրիքի պէս՝ կը դառնայ հս կը դառնայ, իր ցորենը աղալու համար:

Ուժերը միշտ իրաւունք ունի. բայց յանուն կրօնի լուծուելու խնդիր մը, երբոր անորոշ վիճակի մէջ կը գտնուի, դիմացինին ալ իրաւունք կուտայ այս խորհրդածութիւններն ընելու. Թէ՛ ինչպէս կըլլայ, որ (Բ. Դրան առջև) էջմիածնա-

(1) Իշխանութեան այս երկու ճիւղերը բացառած ենք մեր Խնդիր Միութեան Հայոց Տեսակին մէջ. (Տպակ ի Փարիզ 1861 .)

կանուժեան մէջ չընդունուած խնդիր մը՝ Հոռոմէականութեան մէջ ընդունուի: Այդպիսի դէպք մը Էջմիածնայ Կաթողիկոսութեան պատիւ չըրբերեր ... Բայց մեր չենք կրնար հաւատալ այդպիսուն, որովհետև այն զօրութիւնը որ Հոռոմի մէջ Հրէութիւնը կը պաշտպանէ՝ յանուն մարդկութեան, չը կրնար Թուրքիոյ մէջ Լուսաւորչականութիւնը արհամարհել՝ յանուն Կաթողիկոսութեան. հետևաբար անհնար է, որ Հոռոմէական մը կարենայ Բ. Դրան իրաւացի և արդար պահանջմունքը չճանաչել. որովհետև՝ եթէ նա Էջմիածնականութեան մէջ տրուելիք պարտքը՝ յանուն կրօնի մերժել ուզէ և յաջողի, անիրաւութիւն ըրած կըլլայ Թէ Գանձին և Թէ Բ. Դրան դէմ: Եւ եթէ Բ. Դուռը՝ յանուն Հոռոմէականութեան միայն շնորհէ այդ օրինաւոր պահանջմունքը՝ ոչ միայն Լուսաւորչականութիւնը չը պատուած՝ այլ անհազիւ տարբերութիւն մը ճանաչած կըլլայ արեւելեան և արեւմտեան կրօնից մէջ. որ մեր բաժնիքն համար ամենևին այդպիսի ճանաչման նշոյլ մ'անգամ չենք կրնար նշմարել կամ նշմարել տալ Բ. Դրան վրայ: Իսկ եթէ ընդհակառակն, զէջմունցիք յանձն կ'առնուն Բ. Դրան պահանջմունքը կատարելու Հոռոմէականութեան մէջ, ինչ որ Լուսաւորչականութեան մէջ կը մերժէին. այդ ըսել կըլլայ, որ անիրաւութիւն ընելու համար միայն՝ կենալ կուզեն եղեր անոր մէջ: Ուրեմն բարի երթան և հազար բարով. Հայերն այդպիսեաց իրենց մէջէն ելնելը բարիք կը համարին:

Բայց ով կրնայ հաստատել, և ով կը հաւատալ, որ Բ. Դուռն այսպիսի դէպքերու վրայ չը տոգոհիր և անոր զգուանք անգամ չեն պատճառեր ասոնք՝ և ասոնց նման եղելութիւնք: Եւ ով կրնայ հաստատել նաև՝ Թէ այս դրութիւնը Հայոց կառավարող և կառավարուող մասերուն պարտազանցութենէն

ու նոցա անգիտութենէն առաջ եկած անիշխանականութեան պտուղը չէ:

Տես , անդին մնացած անհամար խնդիրները , որ հազար զէյթունցի կ'արժեն , ինչպէս երեսի վրայ մնացած են , և որչափ իրաւունք ունին թէ Բ. Գուռն ու թէ Պատրիարքն ըսելու , թէ որ կուսակցութեան հատոյիցը յարմար վճիռ տալու է . բանի որ դուք , մէկ բանին համար սե' միանգամայն ներմակ է կրտսք: Եւ յիրաւի . ահաւասիկ Գիլիկիոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց խնդիրներն , որ անիշխանութեան տակը կը տատանին . և հակառակ կուսակցութիւններն օր ըստ օրէ կը զօրանան . ո՛վ կրնայ ըսել՝ թէ ասոնց մէկ կողմը կրօնափոխութեան չլիպիտի դիմէ :

Անդին մաս մը անձինք՝ ազգային կացութեան լաւագոյն վիճակ մը բնտուելու համար՝ շուարած մնացեր՝ ինչ ընելին չեն գիտեր , և ասոր անոր դուններն ընկած՝ եկեղեցական բարեկարգութիւն անուճով՝ բան մը կը մուրան . կարծելով թէ այն է իրենց փրկութեան ճամբան . և այս անունով բնտուածնին ուրիշ բան չէ , բայց եթէ կարեկցութիւն : Եւ արդարև , հայոց Հուսաւորչական մասին պէս՝ ինք իր գլխուն ձգուած՝ ազգ մը չկայ : Տաճկաստանի մէջ . ուր կրօնակից պաշտպանութիւնն ազգայնութենէ աւելի կենդանութիւն ունի : Ուրիշները՝ գաւառներուն մէջ բանտերու կը մատնուին , անզուժ աղքատութեան պատճառաւ , և իրենց կրօնքը տրոց փոքրիկ գումարին հետ փոխելով (1) կռնակնին էջմիածնայ և երեսնին Հոռովմայ

(1) Պահճէճիկէն ընդունած մէկ նամակնիս , այս վիճակին վրայ ինուր նկարագրութիւն մը ընելով՝ կը գանգաթի այն փարեքսներէն , որ սակարկութեամբ (այսինքն , ընթանիք ունեցողը միայն եւ ո՛չ ուրիշը) , կաթողիկ

Կաթողիկեաց կը դարձնեն : Եւ ասոնց նման շատեր :

Ինչ՞ դժնդակ և մահաբեր անիշխանութիւն. և ինչ չարաշշուկ ժամանակ Լուսաւորչական հայոցս համար

Յայտնի կ'երևի , որ այսպիսի անպաշտպան վիճակի մէջ՝ Թուրքիոյ հայը Լուսաւորչական չլպիտի մնայ , և ասդիս անդին տատանելով՝ վերջապէս հայաբար ևս պիտի յարի օտարաց . և Էջմիածնայ Վեհագոյն Իշխանութեան հաւատարիմ և մեծագոյն մասը պիտի կազմեն՝ միմիայն Ռուսաստանի հայերը . ինչ խեղճ գումար , և ինչ Լիլլիփուժականութիւն , մինչև անգամ ամենափոքր և աննշան ազգաց առջև :

Եթէ այս անհամբոյր վիճակէն մեզի բարօրութեան տարր մի չգոյանայ և զմեզ կատարելութեան չառաջնորդէ , մեր գանգատներն ալ այն արժէքը չեն կրնար ունենալ՝ ինչ որ ուրիշ իրենց վիճակէն տոգոհ ազգաց համար վերանորոգութեան նշոյլ մը կը համարուի ընդհանրապէս . և այն ատեն՝ մեր ազգի բոլոր շարժմունքը՝ շուքին հետն ի վեր վազելէն ուրիշ բանի մը նմանութիւն չ'ունենար , և անզգայ մեռելութենէ մ'անգամ չ'ըտարբերիր :

Բայց չեմք ուզեր և չեմք կրնար յոյսերնիս կտրել : Քանի որ այդ անիշխանականութեան դառնութիւնները համբեցինք , և բանի որ այդ անիշխանականութիւնն ալ մեր կամօքը գոյութիւն առաւ . իբրև մարդ , կարող եմք ընկած տեղերնուս յոտն կանգնիլ :

Ճշմարիտ հայն , որ անցելոյն դառնութիւնը կըզգայ , ներկային ամօթը կը կրէ և ապագայէն կ'ահռի , չը կրնար

ընելով կը վճարեն բանօտկելոց պարօքը , եւ այնպէս դուրս կը հանեն : Մեք մեր նամակագիր Քահանային գանգաթը լաւ կզգանք , բայց եւ այնպէս չենք կրնար պախարակել փաթեռայից մարդասիրական ընթացքը եւ կը պատուենք ամեն անոնք , որ իրենց բուն պաշօճն անթերի կը կատարեն :

այս կացութեան վրայ անտարբեր կենալով՝ ան մը չըսել :

Վշտացեալ հայուն իրաւունքն է այս . և այս յուսահատ ձայնը՝ մանաւանդ այս օրերս՝ շատէրէն և ստեպ կը լսուի :

Մարդս՝ վարանմամբ ընկած ատենն՝ սթափով մ'ինքզինք կը ժողովէ , և ոտիցը վրայ կանգնածին պէս՝ նախ ընկած տեղւոյն և ապա ձեռացը վրայ կընայի . և ձեռացը փոշին կամ ցեխը՝ մինչև որ չը մաքրէ , հագուստը մաքրելու ձեռնարկութիւն չընեն : Այսպէս ընել կուզեն նաև երեկուան ան ըսող և այս օրուան սթափող հայերն : Այս սթափն անյափսի բնական տարր մըն է , որ չարակեցութենէն ուրիշ բանով չը սնանիր , բայց և այնպէս , հուսահատին (եթէ նա ուզէ) առաջը կ'իյնայ և բարեկեցութեան կը տանի :

Իննենք այս յուսահատ ձայներուն մէկ քանին , և մտիկ ընենք՝ թէ ինչ կըսեն և ինչպէս կը տրամաբանեն .

Ա. Զէյթունցին գնաց , և երթայ բարիով . քանզի անոր խընդիրը պըղիկի խնդիր էր , հետևաբար լեցուն սնտուկի կարօտ . ըսել է որ մեր բազմատեսակ կարօտութեանցը չըբաւող սնտուկին վրայէն ծանրութիւն մը պակասեցաւ . ուրեմն այս թեթեւութիւնն ալ լեցուած կարօտութիւն մը կը համարինք , և

Իրենց և մեզ ազատութիւն , թող ուրախ լուր տարուի Զէյթուն .

ըսելով՝ կանցնիմք ամենէն ստիպողական գործերնուս :

Բ. Մեր կարևոր խնդիրները շատ են , սակայն ամենը մէկէն չենք կրնար հոգալ՝ մանաւանդ անոր համար , որ մեր բարոյական իշխանութիւնը մասամբ իւրք անձեռնհաս է ինք իր գըլխուն զանոնք որոշելու : Բայց առայժմ , սն ինքնակոչ կաթողիկոսաց անվաւեր վարմունքը ժողովրդեան գայթակղութիւն պատճառելէն յետոյ , օտարաց առջև անոր երեսը կը կարմրցընեն :

Ինչ՞ ճար և ինչ դարման կրնայ ըլլալ ասոնց, և ինչպէս կուկելու է այս խնդիրները, որ նոյն Փաւառներու ժողովրդոց իրաւունքն ալ չկորսուի: Այս երկու խնդրոց լուծման համար Դրան կարօտութիւն չկայ, և ձեռնհաս Իշխանութիւնը միայն կարող է վճռել զանոնք. որոց դատաստանը՝ (ըստ եկեղեցական օրինի) երկրին բնակչաց քուէին կամ ձայնին կիյնայ, քննութիւնը՝ Վարչութեան, իսկ վճիռը՝ Գերագոյն Իշխանութեան, որ Էջմիածնայ Կաթողիկոսութիւնն է:

Գ. Մեր ամենէն զգուշալի խնդիրները կրօնական են. և Պօլսոյ Կրօնական մարմնոյն անիշխանութեան մէջ գտնուելուն պատճառաւ, անոնք ալ երբեք վիճակի մէջ կը գտնուին. ուստի և այս կացութիւնը բարուօքելու համար՝ Գերագոյն Իշխանութեան զօրութեանը կը կարօտիմք. զօրութիւն մը, որ ժողովրդէն բղխելուն համար՝ առաւել ևս ուժ կառնու, և զժողովուրդն առաւելագոյն զօրութեամբ կը պաշտպանէ: Ուրեմն այս խնդիրն ալ, ուրիշներուն պէս, Էջմիածնայ Կաթողիկոսական Գերագոյն Իշխանութեան կը պատկանի: Այս է օրինաւոր միջոցն, և ասկէ ուրիշ ճար ու դարման չկայ: Վասնզի, ամէն գաւառի, ամէն քաղաքի և ամէն գիւղի մէջ՝ ազգակործան յափշտակութենէն ուրիշ բան չի տեսնուիր: Եթէ Լուսաւորչականն իր կրօնական զգացմամբն ու մտքին ազատ համոզմամբը հաւնած տեղն երթալ ուզէր, անոր ազատութիւնը կը յարգէինք. բայց այնպէս չէ. այլ անիշխանութեան պատճառաւ ամէն տեղ կրակ կը վառուի և Լուսաւորչականն անոր դէմ ձիւնի պէս կը հալի. և այլն և այլն, ասոնց նման ձայներ:

Ինչ՞ կըսէ ասոր՝ զգայուն Լուսաւորչականը: Ինչ՞ կը պատասխանէ այս ձայնին, որ ընկող ու վերստին կանգնող մարդոնման ամէն խնդիր մէկդի կը ձգէ ու նախ և առաջ՝ ամե-

նէն կարևորին ձեռք զարնել կուզէ որպէս զի նոյն մարուր ձեռօք միւսներն ալ կարող ըլլայ մաքրելու . ինչ կըսէ այս սթափման բնական ձայնին :

Ինչ՞ կըսէք և դուք, զրպարտիչ, սևումուրիող և վայրի՜ Միշեր ու Մշի անանուն թղթակիցներ : Դուք, անօրէն օրէնսդիրներ, նենգաւոր (1) և շինծու Սողոններ, ինչ կըսէք այս ակնշիջանական վիճակին. որուն առաջնորդեցիք : Հայհոյիչքդ դուք . և նախատինքդ Հայ գրականութեան, ինչ կըսէք... : Բայց արհաւիրակ ժողովրդեան ձայնը, որ մեզի խօսք չի թո-

(1) Ելի Արգոյ հեղինակն, Գ. Ա. Քահիրեանցի առ Ա. Բ. Մ. գրած նամակի մէջ՝ մեր Դիտողութեան վրայօք գրուած քանի մի (եսս Միցն էջ 364 եւ 365) տողերը նենգութեամբ մեկնելով՝ նոյն անծի կողմանէ տեսի մը համար խօսսացուած դրամը . իբրև կաշառք կը ներկայացնէ մեր տեսակին համար . եւ այսպիսի նենգաւոր հիման վրայ իր զրպարտութիւնները ճարտարելով՝ վեց ամիս շարունակ կը թլուսէ իւր սակաւամիւ ընթերցողաց պահանջին . քանի որ այն խնդիրը Ձալալեան Սարգիս Սրբազանի Բողոքատեսիին կը վերաբերէր, որոյ զպագրութեան հաշիւն ալ (Թէ եւ չէինք ուզեր ըսել, որովհետեւ այնպիսի ջնջին գումարի վճարման համար կասկած կամ հոգս ընելն անգամ ամօթ կը համարուիմք) դեռ ընդունած չեմք Գ. Ա. Քահիրեանցէն : Ակամայ կը գրեմք այս տողերը, զորս ամօթ կը համարուիմք հայ գրականութեան, այլ այս ամօթն ալ Ելի երեսին կուտամք, որ գումարտորի եւ մենք ալ տեսնենք Թէ ինչ՞ գոյն ունի :

Նոյն նենգութեամբ, 1856 յուլիս 24ին գրուած եւ ամենեւին չհրատարակուած, նամակ մի եւս կը հանէ Ելից, եւ « Անկ այս տեղ նոյն Գ. Արպմանի յիշած համակն ներսէս Կաթողիկոսին առ Փոխարքայն Մուրափէի յառաջ կը բերենք » ըսելով՝ կը դնէ իր 442 էջի մէջ . քանի որ մեր յիշածն 1854 մայիս 11ին առ Փոխարքայն Վտրոնցով գրուած, եւ Երկամեայ անցից Գասմութեան 109 էջի մէջ զպուած նամակն էր : Այսպիսի պարզ խնդիրներու մէջ նենգութիւն ընող անծինք՝ շատ պինտ երես ունենալու են, որ կը յանդգնին ժողովրդեան առաջնորդութիւն ընելու . լաւ Երականութիւն : Դիտեմք՝ Թէ ամօթ ըսուած բանը՝ ոչ՛ կուտուի եւ ոչ ծովու վրայ կը քալէ, բայց ասկէ չեմք կրնար հետեւցնել Թէ Ելիկոն վրայ կը ծաղկի, յայսմ մասին :

դուր և զձեզ կը դատապարտէ . Լսեցէք . և եթէ կամիրք , դարձեալ մեղանչեցէք (2) :

Եւ յիրաւի , այս ժողովրդային ձայնն անյնչափ բազմահունչ է , որ գրեթէ ընդհանուր կրնամք համարիլ այսօր . ուստի և խիստ արժանի ուշադրութեան : Յայտնի է , որ այս ընթացքով՝ Լուսաւորչականութիւնը պիտի հալի և եթէ այս վիճակն յարատեւէ՝ գրեթէ վաղը պիտի անհետանայ : Ուստի , եթէ Էջմիածնայ Գերագոյն Իշխանութիւնն , Աղթամարայ և Գիլիկիոյ կաթողիկոսութեանց՝ նոյնպէս և ուրիշ կրօնական խնդիրներուն վրայ ձեռք չդնէ՝ և ժողովրդեան ու իր իրաւանցը վրայ յենլով՝ պաշտօնը չը կատարէ , կրնամք ըսել , թէ որչափ Էջմիածնայ վիճակներ , նոյնչափ և այլակրօն Հայեր պիտի գտնուին անոնց մէջ . և այսպէս Էջմիածնական միութեան կապը քակուելով՝ Գերագոյն Իշխանութեան սահմանն ալ Ռուսաց սահմանէն անդին չը պիտի անցնի :

Այս կըսեմք , ոչ թէ ցնցում մը տալու մտօք , այլ՝ երկու և երկու չորս ընենլուն պէս՝ յայտնի կը տեսնեմք , որ ներկայ վիճակովս , Լուսաւորչականները զահապիժելու դրութեան մէջ կը ցուցնէ : Լսուածին եթէ հաւատամք , [30,000 ի չափ

(2) Մեր չեմք ուզեր այսպիսի լեզու գործածել , բայց ահա կը դնեմք այն Թիֆլիսցի թղթակցին քանի մի տողեր եւ ընթերցողին կը թողումք դասել :

« Մօտիկներս մեկ տետրակ կարդացինք Պ . ձանիկ Արամեանի գրուած , որ Հայերին հուր , սուր , բռնութիւն է սպառնում և խորհուրդ է տալիս նոցա . որ տէրութեան հպատակին . էն տէրութեան քաղաքականութեան տակ ճշեյլ տան իրանց եկեղեցոյ ազատութիւնը . մէկ խօսքով Ռուսը ունի ուզենայ Կաթողիկոս ընտրէ Հայերին համար ու Հայերից ոչ ոք ձայն չհանէ : Պ . ձ . Արամեանին ոչ ոք բան ասելու իրաւունք չէր ունենալ՝ եթէ իր տետրակի տակ այսպէս գրէր .

Կաշառքով խիղճս ծախուած մարդկութեան ասպարեզից դուր գնացած
Հարազատ Ռուս ձԱՆԻԿ ԱՐԱՄԵԱՆ .

Ուրեմն մէկ սառն արհամարհանք սորան և սև կնիք սորա ճակատին , կնիքի մէջ փորուած . ՍԱ ԴԱՒԱՃԱՆ Է ԻՐ ԱԶԳԻՆ . (Տես Ծիւն . էջ 523) .

կրօնափոխական տտորագրութիւնք՝ միայն Վանայ գաւառէն դուրս ելեր՝ չեմ գիտեր ո՛ր են գացեր : Այսպիսի լուրերն եմէ չափազանցութիւն կամ բոլորովին շինծու համարիմք, չեմք կրնար նշանակութիւն ևս չունին ըսելով անցնիլ : Ասոնք և այսպիսիք հարկաւ իրենց նշանակութիւնն ունենալու են, որ ըստ մեզ ժողովրդեան տժգոհ վիճակէն առաջ կուգայ, և այս տժգոհութիւնն ալ կրօնական անիշխանութեան և անպաշտպան կացութեան պտուղն է. որուն մէջ ժողովուրդն՝ առդեօք սանկի և առդեօք նանկի սկսած ատենին, անդիէն մէկը շինծու խօսք մի կը քէ, և այն խօսքը 30. 40 և 100 հազարներու տեղ կանցնի. խնդիրը՝ թէ և իրականին փափաքողներէն առաջ եկած մշտնաջարկ մըն է, բայց պատճառներ ունենալուն համար՝ այս աւուր շինծու խօսքը վաղուան օրը ճշմարտութիւն կրնայ ըլլալ :

Այսպիսի սին ու պատիր՝ բայց հայուն սոսկում պատճառող բազմատեսակ զրոյցներու ատեն, և անիշխանական հետտ ու խարխուլ վիճակին մէջ՝ հայն ինքն իրեն կը հարցնէ թէ ինչ պէտք է ընել, և ինքն դարձեալ իր բնական յուսոյն դիմելու համար՝ կը դարձնէ աչքն իր հոգևոր և գրեթէ Քրիստոնէութեան հետ ծնած Գերագոյն Իշխանութեան. այն Իշխանութեան, որ առաւել Ազգային տառապանքին՝ քան թէ անոր երջանկութեանը մասնակից եղած է. Իշխանութիւն մը, որ Տէրութեանց մէջ խաղաղական միջնորդութեան պաշտօնն ունի, որ շատ անգամ այս պաշտօնին մէջ՝ պարզերես ելած է, ի փառս իր կրօնին և ազգին : Այս բարոյական և Գերագոյն Իշխանութեան կը դիմէ հայն, և իրաւունք ունի՝ մանաւանդ այս ատենիս. համար՝ որ անիշխանականութեան արգասիքն իր ձեռք կը շոշափէ, ու խիստ լաւ կզգայ թէ այս կորստական դրութենէ ազատելու համար ուրիշ միջոցով իրեն փրկութիւն չկայ :

Բայց միթէ հայն իր հոգևոր Գերագոյն Իշխանութիւնը ճա-

նաչելէն դադրած էր, կամ անոր հայատակած չէր ըստ հոգե-
ւորին մինչև ցարդ. Այո՛, բայց անոր հեռաւորութենէ մեծամեծ
մլասաներ կրելէն յետոյ՝ նոյն հեռաւորութեան պատճառանօքն
ալ այս վիճակին մէջ, այսինքն, կրօնական անիշխանութեան
մէջ մնաց այժմ :

Եւ յիրաւի, կրօնական անիշխանութեան պտուղ պէտք է
համարել՝ շատերուն մէջ՝ մանաւորապէս Աղթամարայ և Կի-
լիկիոյ Կաթողիկոսական խնդիրները :

Կրօնական անիշխանութեան պտուղ պէտք է համարել, Պ.
Պետրոսի Շանշեանց Քրիստոնեական ուսման հմտալից Տեւո-
րին համար՝ տրուած, կամ այս

..... Կրօնական ժողովով քննեալ եւ հրամանաւ
Սրբազան Պատրիարքի..... Վաւերացուցեալ՝ վկայեմք
ուղղափառական գոյոյ սմա :

1865 Նոյեմբերի 6.

Նուանս

ԱՐԻՅՏԱԿԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՅ

Ասեւապետ Կրօնական Ժողովոյ

վաւերացումը, և կամ սոյն Քրիստոնեական Ուսման դէմ՝
Երեւակ անուն Հանդիսի մէջ հրատարակուած՝ անգուծ և քր-
րիստոնէական Վարդապետութիւնները ժողովրդեան առջև իբր
անհիմն, սին ու պատիր և շինծու բաներ ներկայացնող
քննադատութիւնները (1) :

Ասոնց նման օրինակներ շատ կան, որ էջմիածնայ հեռաւո-

(1) Ասոնք մեր հասկնալիք բաները չեն, բայց երբոր մէջ կողմանէ Կրօ-
նական ժողովին վաւերացումն ու միւս կողմանէ ծաղրածական քննադա-
տութիւն կը տեսնեմք անոր դէմ՝ գայթակղելու իրաւունք ունիմք :

րութեանը համար՝ կրօնական խնդրոց ամենէն փափուկները վարանեալ և անյուծանելի վիճակներու մէջ մնալով՝ տեղական Կառավարութեանն ալ ձանձրութիւն և հետևաբար տժգոհութիւն պատճառած են :

Էջմիածնայ Գերագոյն Իշխանութիւնն ունի հնուց ի վեր իր բարոյական ազդեցութիւնն Հայոց վրայ, և որ պիտի ունենայ մինչ ի յաւիտեան : Այս հին Իշխանութեան արտօնութիւնն՝ աւելի զօրութիւն ստացած է՝ Քուրքիոյ Վեհափառ Սուլթաններուն և Պարսկաստանի Շահերուն շնորհած մասնաւոր ֆերմաններով, որ այժմ Էջմիածնայ մէջ կը գտնուին. որոց շնորհքը չը վայելելն ուրիշ բան չը կրնար նշանակել՝ բայց եթէ երկրի մի ապերախտութիւն, մին իր պաշտօնի և շնորհներուն դէմ մեղանշելով, և երկրորդն Ռուսաստան գտնուելուն համար ինքզինքն այն Վեհապետներուն շնորհացը անկարօտ ցոյց տալով : Ինչպէս կը տեսնուի, ասոնց երկուքն ալ ապերախտապէս մեղանշանք կը համարուին այն Վեհապետաց, որոց Տէրութեան տակ բազմաթիւ հպատակող ժողովուրդներ ունի այս Իշխանութիւնը :

Ուրեմն, ինչպէս Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և այլ երկիրներու, նոյնպէս և Քուրքիոյ Հայոց վրայ ռեճցած հոգեւոր Իշխանութեան պարտաւորութիւնը լիովին կատարելու համար՝ հեռաւորութեան արգելքները կտրելի եղածին չափ բառնալու է այդ Իշխանութիւնն՝ արժանաւոր Նուիրակի մը միջոցաւ. Նուիրակ մը, որ իր կրօնականէն և բուն Հայրապետական հին սկզբունքին ծառայելէն ուրիշ պաշտօն մը չը կրնար ունենալ, հետևաբար տեղական գործերու չը կրնար խառնուիլ երբէք. և այսպէս, Թէ տեղական Կառավարութեան, Թէ Պատրիարքի և Պատրիարքարանի աշխարհական կամ ազգային Իշխանութեան և Թէ Ժողովրդեան հետ, Էջմիածնայ Ս. Սինօ-

դին և անոր բարոյական Իշխանութեան վայելուչ յարաբերութիւններ ունենալով, խաղաղութեան պաշտօնեայ մը կրնայ համարուիլ ի մէջ Հայաստէր Տէրութեանց :

Այս խնդրոյն մէջ ներքին խորհուրդ (arrière-pensée) մը, թշնամի մարդը միայն կրնայ ուզել նշմարել. իսկ մեք բաւական կը համարինք ըսել՝ թէ մեր նպատակն ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն կրօնքի անիշխանական վիճակն իրօք դատապարտել, որու մէջ կը գտնուին այսօր գրեթէ ընդհանուր Լուսաւորչական Հայք : Այս ձայնն ու փափաքը միայն Թրքաստանու համար չէ. այլ Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Աւրստրիոյ, Եգիպտոսի, Մոլտովալաքիոյ և այլ հայաբնակ երկիրներու համար ևս . քանզի այս համարուած է Հայոց բարոյական կապը, և այս կապով միայն կրնայ Լուսաւորչականը միութիւն պահել, և ամէն մէկ մաս ժողովուրդ ասով իրեն տեղական Կառավարութեան սիրելի լինել :

Իսկ թէ այս յուսահատ սթափման ձայները լսելի կամ ընդունելի պիտի լինին թէ չէ. Չեմք գիտեր. Կամ թէ Էջմիածնայ Գերագոյն Իշխանութիւնն ունի այնպիսի անձինք, որք այս փափուկ պաշտօնին պահանջած յատկութիւններն ունենան. Այդ մասին ալ տեղեկութիւն չունիմք, և մեր գիտցածը միայն ան է, որ,

Հայաստանի պատմագրական, կրօնագրական և աշխարհագրական գիծերը չը ճանաչող կամ չգիտցող Վարդապետը՝ չը կրնար զԼուսաւորչականն արքայութիւն տանելու առաջնորդել :

Կ. Պօլիս 14 Յունվ. 1867 .

Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04146 7096

